

BURGEROBSERVATORIUM
RECHTSSTAAT DEMOCRATIE EN
MENSENRECHTEN

OKTOBER 2025

Partij- Programma Analyse

De Kerngroep van het
BurgerObservatorium

Inleiding

Met de verkiezingen voor de deur en toenemende druk op de democratie en de rechtsstaat, vindt het BurgerObservatorium het van belang om de verkiezingsprogramma's, en de voorstellen en het discours die daaruit voortkomen, tegen het licht te houden. Een aantal partijen zoekt steeds verder de randen van de democratie en de rechtsstaat op, waarbij on-rechtsstatelijke extremistische claims steeds vaker worden genormaliseerd.

Tal van rapporten zijn recentelijk verschenen over de staat van de Nederlandse rechtsstaat, mensenrechten en democratie; vaak met een beschrijving van de ontwikkelingen die deze verder verzwakken, o.a.:

1. **Civic Spaces Rapport**, van het European Civic Forum, juni 2025, waarin gewezen wordt op 'the backdrop of *civic space* in the Netherlands'.
2. **EU Rule of Law Report** EU, Country report the Netherlands, juli 2025, met o.a. aanbevelingen voor de werkomstandigheden in de rechtspraak, de bescherming van de publieke omroep en de versterking van een rechtsstaat-cultuur.
3. **Tegenspraak onder druk**, College voor de Rechten van de Mens, september 2025, waarin ingegaan wordt op de krimpende ruimte voor maatschappelijke organisaties om tegenspraak te leveren.
4. **Naar een sterkere democratie**, Raad voor het Openbaar bestuur, september 2025, dat de elementen binnen het democratisch proces benoemt die (voor, door en met burgers) versterkt dienen te worden.
5. **Democratie Monitor**, 2025, die aangeeft welke criteria voor een goed functionerende democratie in het 'rood' of in het 'groen' staan.
6. **Krimpende maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk**, Adviesraad Internationale vraagstukken, april 2025, waarbij wordt benadrukt dat Nederland in haar buitenlands beleid de bescherming van de maatschappelijke ruimte voor protest en tegenspraak (die in veel landen steeds meer onder druk staat) gericht zou moeten ondersteunen.

Het BurgerObservatorium heeft de partijprogramma's van 15 politieke partijen geanalyseerd op basis van de aandachtspunten en aanbevelingen in de bovenstaande rapporten. Daarbij zijn de aandachtspunten aangevuld met een

lijst van eigen aandachtspunten (zie de bijlagen). Hieronder vindt u een samenvatting van deze analyse per partij. We claimen daarbij zeker geen volledigheid. Onze constatering bieden echter wel een indicatie hoe de partijen staan ten opzichte van de rechtsstaat, democratie en mensenrechten.

Uit onze analyse blijkt dat er verschillende voorstellen in partijprogramma's staan die de democratische rechtsstaat verzwakken. Daartegenover besteedt een aantal partijen nadrukkelijk aandacht aan de bescherming ervan. Slechts een paar partijen gaan in op de aanbevelingen zoals in de bovenstaande rapporten staan vermeld. In de conclusies gaan we daar nog nader op in.

Wat we tegenkwamen vraagt om grote alertheid van een ieder die de rechtsstaat, mensenrechten en democratie een warm hart toedraagt. Weet dus waarop je stemt bij de komende verkiezingen!

BurgerObservatorium voor Rechtsstaat, Democratie en Mensenrechten
Oktober 2025

VVD

Sterke punten:

- De VVD wil de **rechterlijke macht, journalistiek, toezichthouders en klokkenluiders beschermen**, hoewel ze de NPO wil uitkleden tot alleen nog nieuws, educatie en journalistiek.

Bedreigingen voor de democratie:

- De VVD wilt het **demonstratierecht** sterk aan banden leggen. Demonstraties die wegen blokkeren worden strafbaar gesteld, bezetters worden gearresteerd en vervolgd, Demonstraties waarbij symbolen van 'terroristische organisaties' worden getoond worden ook verboden. Bovendien wordt het bezetten van locaties zoals een universiteitsgebouw gezien als inbraak en krijgen burgemeesters de bevoegdheid online berichten te verwijderen
- **Makkelijker inzet van het leger** door civiele autoriteiten zoals de politie. Ook in vredetijd. **Vergroten van bevoegdheden van de AIVD**, wat een risico kan vormen voor privacy en basale bescherming van burgers.
- **Meer macht voor volksvertegenwoordigers**, en minder voor **'ongekozen rechters'**. De VVD wil de plannen voor constitutionele toetsing schrappen.

- **Geen subsidies voor NGO's op gebied ontwikkelingssamenwerking**. Deze moeten hun financiering eerst uit 'de maatschappij zelf halen.
- Beperken rechtszaken in het algemeen belang.
- de VVD wil **Europese verdragen aanpassen** zoals het EVRM en ook het VN-Vluchtelingenverdrag. De rechtsbijstand voor vluchtelingen moet worden verminderd; de VVD steunt alle onderdelen van de strenge asielwetten van het demissionaire kabinet.
- Bijstand korten voor mensen die geen Nederlands (willen) spreken.

Stiltes:

- Veel van de aandachtspunten en aanbevelingen uit de rapporten komen niet aan bod, de VVD doet meerdere voorstellen die daartegenin gaan. De druk op de rechtsstaat en democratie komen niet aan de orde.

Opmerkingen:

- De VVD wil een fundamenteel effectievere overheid, met minder ambtenaren, wet- en regelgeving en adviesorganen.

Sterke punten:

- In de paragraaf 'Weerbare democratie en sterke rechtsstaat' **onderkent het CDA dat de democratie met kleine stappen uitgehold kan worden**, dat deze wereldwijd onder druk staat en ook bij ons scheuren vertoont. Het belang van een democratisch ethos bij burgers wordt onderstreept.
- **Interne partijdemocratie wordt een eis aan alle partijen.**
- CDA stelt voor dat toegang tot het recht moet worden gegarandeerd, persvrijheid worden beschermd, wetten moeten worden getoetst aan de Grondwet, digitale rechten moeten wettelijk worden verankerd, buitenlandse inmenging moet worden bestreden en men wil een harde aanpak van de drugswereld en criminaliteit.
- De **samenredzaamheid** vd burgers moet worden versterkt.
- Elke vorm van **discriminatie, uitsluiting en antisemitisme moet bestreden** worden en de rechtspositie van arbeidsmigranten verbeterd.
- EU-lidstaten die de rechtsstaat beschadigen moeten gekort worden of hun stemrecht verliezen.

Bedreigingen voor de democratie:

- Het CDA **verzwakt het demonstratierecht** door burgemeesters meer bevoegdheden te geven; als er weinig politie beschikbaar is kan de burgemeester demonstraties verbieden.
- CDA gaat mee in het **beperken van de rechten van vluchtelingen**. Het omarmt het strafbaar stellen van illegaliteit, de asielwetsvoorstellen van het demissionair kabinet, herziening van het Vluchtelingenverdrag, wil dat asielzoekers alleen nog buiten Europa asiel kunnen vragen, hun procedure in een derde veilig land afwachten. CDA steunt ook terugkeerhubs.

Stiltes:

- CDA reageert niet op de recente analyses rondom erosie van de Nederlandse democratische rechtsstaat. Ze gaat niet concreet in op de aanbevelingen in de rapporten hierover. Dat stelt haar paragraaf over de rechtsstaat en democratie in een ander daglicht.

Opmerkingen:

- Wat opvalt is het contrast tussen de uitspraken in het programma over moraal en waarden en de opstelling van het CDA rondom vluchtelingen, het demonstratierecht en de situatie in Gaza. Men zegt het internationaal recht te willen respecteren, maar dat contrasteert met stemgedrag in de TK rondom GAZA.

PvdA/Groenlinks

Sterke punten:

- Besteedt veel aandacht aan het tegengaan van antidemocratische praktijken en beschermen van de rechtsstaat en grondrechten. Verschillende aanbevelingen uit de rapporten komen terug in de voorstellen.
- GL/PvdA stelt een **lobbyregister voor en meer vrijheid van meningsuiting voor ambtenaren**. Het **demonstratierecht moet versterkt worden**.
- Meer **onafhankelijkheid van de rechtsspraak en benoeming van presidenten van de rechtbanken**. De onafhankelijke positie van de Raad van de Rechtsspraak moet in de grondwet verankerd worden
- Uitbreiding grondwettelijke toetsing en **bescherming vrije pers**.
- **Mensenrechten moeten versterkt worden en actief bestrijden van discriminatie**, antisemitisme, moslimhaat, **en seksuele intimidatie**. LHBTI-rechten moeten uitgebreid.
- **Gelijke economische kansen** voor iedereen.
- Nederland moet **internationaal recht versterken en ernaar handelen**, stoppen genocide in Gaza.
- **Bescherming rechten asielzoekers, menswaardige opvang** en blijven steunen van het **VN vluchtelingen verdrag**.

- NPO moet een meerjarige begroting krijgen en de invloed van de minister op toetreding tot het bestel moet kleiner worden.

Bedreigingen voor de democratie:

- “Beleid moet draagvlak behouden, samenleving mag niet overbelast worden”: dit standpunt draagt het risico dat **rechten ondergeschikt worden gemaakt aan publieke opinie**.

Stiltes:

- Enkele aanbevelingen uit de rapporten komen niet terug. Er wordt bijvoorbeeld niets gezegd over versterking van het **maatschappelijk middenveld** en de **ruimte voor maatschappelijke tegenspraak**.

Opmerkingen:

- GL-PvdA wil sturing geven op een migratiesaldo van 40.000-60.000 per jaar. Niet aangegeven wordt hoe en welke keuzes daarvoor nodig zijn (economische e.a.) en wat dit betekent voor vluchtelingen.

Sterke punten:

- De SP koerst vooral op **sociale grondrechten en sociaal-economische gelijkheid**. Grote maatschappelijke veranderingen zijn daarvoor nodig.
- **Sociale grondrechten** moeten in de **Grondwet verankerd**, demonstratierecht en andere grondrechten beschermd.
- Alle vormen van **(digitale) discriminatie door de overheid bestrijden**. Eigen data/persoonsgegevens moeten beschermd worden.
- Meer inspraak van burgers o.a. via **correctief referendum**.
- **OM, recherche, rechters en politie** meer capaciteit om **rechten te kunnen beschermen**; zelfstandige begroting voor de rechterlijke macht.
- **Huizen van Recht** door het hele land; verbeteren toegang tot recht en sociale advocatuur.
- **Versterken internationale rechtsorde** en gerechtigheid voor Gaza.
- Investeren in publieke omroep en in onafhankelijke onderzoeksjournalistiek.

Bedreigingen voor de democratie:

- SP koerst op **migratiesaldo van 40.000** per jaar en wil studie-, arbeids- en kennismigratie fors beperken. Risico dat rechten van vluchtelingen, buitenlandse studenten en buitenlandse werknemers teruggeschroefd worden.

- De SP wil de Eerste Kamer afschaffen

Stiltes:

- Een aantal aandachtspunten uit genoemde rapporten komt niet terug, o.a. de verzwakking van maatschappelijke organisaties/de ruimte voor tegenspraak. Ook wordt niet ingegaan op de omgang met parlementair extreemrechts.

Opmerkingen:

- De aandacht van de SP is het meest op Nederland gericht. Buitenlands beleid krijgt beperkte aandacht.
- Extreemrechts wordt alleen indirect behandeld via kritiek op neoliberalisme en ongelijkheid, niet via een expliciete strategie.

Sterke punten:

- **Geen punten** gevonden die de rechtsstaat of democratie zouden bevorderen.

Bedreigingen voor de democratie:

- Het **demonstratierecht** wordt ingeperkt, o.a. XR wordt geclassificeerd als terroristengroep,
- **De PVV wil noodwetgeving inzetten** om bepaalde wetten door te zetten. De regels en wetten omtrent bouwen worden aan de kant gezet. De PVV wil **de Raad van State ontdoen van 'politieke benoemingen', De Eerste Kamer en Algemene Bestuursdienst worden afgeschaft.**
- De **gehele NPO wordt afgeschaft**, volgens de PVV worden multiculturalisme en klimaatverandering onjuist gepropageerd en laat dit de 'gewone Nederlander' buiten beschouwing.
- **Subsidies NGO's en ontwikkelingshulp ingeperkt.** Vooral voor organisaties als Vluchtelingenwerk wordt de subsidie geschrapt. Ontwikkelingshulp wordt volledig afgeschaft.
- **Leraren, academici of studenten** die meedoen aan uit de hand gelopen demonstraties worden **'terug gestuurd naar hun thuisland'.**
- **Rechten voor transpersonen worden afgeschaft**, er worden geen andere genders erkend dan 'man' en 'vrouw', geen 'X' meer in paspoorten.

- **Totale asielstop** en immigratie uit islamitische landen afschaffen.
- islamitisch onderwijs afschaffen.
- Israël moet volle (o.a. militaire) steun houden bij de 'totale vernietiging van Hamas', **Geen steun voor de wederopbouw van Gaza.**
- Nederland moet zich **terugtrekken uit het Internationaal Strafhof**

Stiltes:

- Vrijwel alle aanbevelingen en aandachtspunten uit de rapporten ontbreken.

Opmerkingen:

- Het programma ademt een sterke islamofobie..

Sterke punten:

- De BBB wil **gelijke toegang tot recht**, verankering van digitale grondrechten en wil de persvrijheid beschermen.
- De NPO moet teruggebracht worden tot de kerntaken. De BBB heeft 'zorgen over de neutraliteit ervan.

Bedreigingen voor de democratie:

- De BBB wil het **benoemingsproces van de Raad van State** 'herijken', gericht op het verminderen van **“politieke kleuring”**. Dit vergroot echter juist het risico dat de RvS politiek gekleurd raakt. Men is ook kritisch over de politieke kleur van medewerkers van de Voedsel- en Waren Autoriteit.
- De rechten van asielzoekers worden teruggedrongen via de invoering van de **Asiel noodmaatregelen-wet**. De permanente verblijfsvergunning moet vervallen, toelatingscriteria aangescherpt, nareis en rechtsbijstand beperkt en voorrang van statushouders bij woningtoekenning afgeschaft. Er wordt opmerkelijk onderscheid gemaakt met Oekraïense vluchtelingen, die moeten “op een waardige manier onderdak krijgen”.
- **VN-Vluchte-lingenverdrag moet opgezegd** worden.
- Enerzijds steun en erkenning van transpersonen, anderzijds schrappen van de mogelijkheid voor minderjarigen voor medische transitie. De **‘doorgeschoten symboolpolitiek rondom LGBTQ+’ moet verminderd** onder het motto “doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg”.

Stiltes:

- Veel van de aandachtspunten uit de rapporten worden niet genoemd; de staat van de rechtsstaat en democratie en de inperking van de ruimte voor het maatschappelijk middenveld komen niet aan de orde.

Opmerkingen:

- Het begrip rechtsstaat komt wel een aantal keren terug, maar dan vooral in relatie tot het handhaven ervan voor boeren en erkenning ervan door nieuwkomers.
- Daarnaast wordt gewezen op de gevaren voor de rechtsstaat door “conflicten die we via de asielinstroom uit het Midden Oosten importeren”, “de aanhang voor Hamas op scholen, in wijken en op universiteiten”. De bedreiging via extreem rechts wordt niet genoemd.
- Antisemitisme moet bestreden, maar moslimhaat wordt niet genoemd.

Sterke punten:

- De SGP wil de privésfeer en de menselijke waardigheid beschermen, de persoonlijke verantwoordelijkheid van ambtenaren versterken, evenals de toegang tot zorg voor iedereen.
- De SGP besteedt veel aandacht aan bestrijden van antisemitisme.

Bedreigingen voor de democratie:

- **Rechten van vrouwen en LHBTQ+ personen worden ingeperkt.** Abortus blijft in het Wetboek van Strafrecht en zal niet worden aangemerkt als mensenrecht. Daarnaast zou niet iedereen zomaar een eigen gender moeten kunnen kiezen. Medisch ingrijpen bij minderjarigen kan niet zonder regulering en dient ontmoedigd te worden.
- SGP stelt dat: "Het **demonstratierecht nooit misbruikt mag worden voor radicalisering of opruiing.** De overheid moet alert zijn op radicalisering in zowel de seculier-liberale als de islamitische beweging."
- **Studenten die boycot aan Israël steunen worden uitgeschreven bij de universiteit.**
- De SGP verzet zich tegen de huidige seksuele voorlichting in het onderwijs
- **Minder ruimte voor NGO's** om zaken bij de rechter voor te leggen.

- SGP zet in op **beperken van de rechten van vluchtelingen.** Asiel moet tijdelijke zijn. Het Vluchtelingenverdrag moet herzien, asielaanvragen moeten afgewacht in een land buiten Europa. Zodra het kan, gaan mensen terug. **De SGP wil 'culturele en religieuze achtergrond mee laten wegen bij asielaanvragen,** om integratieproblemen zoveel mogelijk te voorkomen'. Meer mogelijkheden voor lidstaten voor 'opt-outs' uit de Europese samenwerking.
- De SGP wil de **NPO toetsen op betrouwbaarheid en politiek onafhankelijkheid.**
- De SGP **is tegen alle embargo's gericht op Israël** en spreekt over 'bevooroordeelde VN-rapporteurs".

Stiltes:

- Veel aanbevelingen en aandachtspunten uit de rapporten komen niet aan bod, zoals strengere transparantieregels voor lobbyactiviteiten en maatschappelijke organisaties en NGO's.

Opmerkingen:

- De uitspraak "ieder leven is waardevol" verhoudt zich moeilijk tot de opstelling rondom het asielbeleid.
- SGP is aan de ene kant sterk voor vrijheid van religie, maar anderzijds tegen islamisering.

Partij voor PvdD de Dieren

Sterke punten:

- De PvdD zet zich stevig in voor het beschermen van de rechtsstaat en democratie, mensenrechten, dierenrechten, natuurrechten
- Veel voorstellen gericht op **de positie van minderheden en kwetsbare groepen** zoals transgenders en mensen in de bijstand. Discriminatie moet streng worden aangepakt.
- PvdD wilt **arbeidsomstandigheden van rechters** verbeteren. De Raad voor de Rechtspraak moet een eigen begroting, de **benoemingsbevoegdheden van de Minister moeten ingeperkt** en rechters moeten de wetten kunnen toetsen aan de grondwet; daarnaast wil de PvdD toegang tot rechters voor maatschappelijk middenveld vergroten.
- Het **demonstratierecht wordt versterkt**, geen verbod op gezichtsbedekkende kleding.
- Er wordt ingezet op **meer inspraak van burgers** door bijvoorbeeld gebruik te maken van burgerberaden.
- Meer fondsen voor **onafhankelijke journalistiek**.
- **Bescherming van de rechten van asielzoekers** in Europa en tegengaan van geweld aan de grenzen.
- **PvdD benoemt expliciet de genocide in Palestina.**

Bedreigingen voor de democratie:

- Op basis van de rapporten zijn er **geen bedreigingen** voor de democratie gevonden.

Stiltes:

- Slechts één van de aanbevelingen uit de rapporten wordt niet opgevolgd: meer aandacht aan burgerschap in het onderwijs.

Opmerkingen:

- Er ligt een sterke focus op natuur en dierenwelzijn.

Sterke punten:

- Ja21 stelt dat ze de “klassieke grondrechten” met hand en tand wil verdedigen.

Bedreigingen voor de democratie:

- Klassieke **grondrechten zoals demonstratierecht en persvrijheid worden ingeperkt** en ook procederen tegen de overheid wordt tegengegaan.
- Inperken mogelijkheid om voor **maatschappelijke organisaties zaken aan de rechter voor te leggen**.
- Rechterlijke benoemingen moeten **'transpanter gemaakt worden'**.
- Docenten die zich **activistisch uitlaten moeten ontslagen** worden. En er moet volgens de partij een einde komen aan de 'verplichte indoctrinatie rondom seksualiteit'.
- **Gelijkheidsbeginsel geldt niet voor vluchtelingen**, hun rechten worden teruggedrongen: alleen vluchtelingen 'uit eigen regio' hier opvangen, opvang van andere afkopen via EU-pact; asielaanvraag alleen buiten Europa; EU moet uit het EVRM; Vluchtelingenverdrag vernieuwen. Illegaliteit strafbaar stellen en onderzoeken 'enkelband' voor illegalen; meer detentie voor vreemdelingen;

- 'Rechtsstaatsbescherming' richt zich m.n. op versterken veiligheid, meer politie, leger, bestrijden criminaliteit en versterken strafrechtketen. Ja'21 wilt **meer cameratoezicht**.
- De **NPO moet slinken** tot 2 zenders.
- Ja21 wil **geen beleid** gericht op tegengaan **racisme in de overheid**.
- Ja21 wil een einde maken aan de 'doorgeslagen en geldverslindende **diversiteits- en inclusietrainingen**' bij de overheid.
- Forse **deregulering van EU-wetgeving**.

Stiltes:

- Ja21 refereert nergens aan de zorgen, aandachtspunten en aanbevelingen in de vele rapporten over de staat van (internationale) rechtsstaat en de democratie.
- LHBTQ+ rechten nergens genoemd.

Opmerkingen:

- Kritiek op de politie wordt volgens Ja21 'opgehitst door 'radicaal-links en activisten'.
- Ja21 wil dat er een 'Ministerie voor Overheidsefficiëntie en Autonomie' komt dat 'regels, instanties en het woud aan ongekozen adviesraden en overheidsorganen kritisch tegen het licht houdt'.
- Het recht op terugkeer van Palestijnse vluchtelingen moet beëindigd worden.

Sterke punten:

- Het D66's programma is in de kern rechtsstatelijk versterkend. **Het verankert onafhankelijkheid van instituties, beschermt vrije pers en demonstratierecht**, Het omarmt EU/NAVO/internationale rechtsorde en stimuleert civiele ruimte. D66 stelt voor rechters de mogelijkheid te geven om wetten te toetsen aan de Grondwet.
- D66 wil **bescherming van (religieuze) minderheden**, aanpak van antisemitisme en moslimhaat en een nieuwe anti-discriminatiewet. De rechten van de LHBTQ+ worden gerespecteerd, en D66 wil een duidelijke wettelijke basis voor meerouderschap en draagmoederschap, alsook een betere en snellere transgender-zorg.
- De **politiek moet op grotere afstand van de rechterlijke macht** en de sociale advocatuur dient meer geld te krijgen.
- De **journalistieke code moet vastgelegd worden in de wet**.
- Meer investeren in vrije wetenschap.

Bedreigingen voor de democratie

- **D66 wil dat vluchtelingen alleen buiten Europa asiel kunnen aanvragen**, een inperking van het recht op asiel. Daarnaast willen ze **aparte gesloten opvang** en snelle terugkeer voor de kleine groep overlastgevers met weinig kans op een status.

Stiltes:

- Klimaatcrisis is sterk uitgewerkt, maar er is weinig aandacht voor de mondiale dimensie van klimaatrechtvaardigheid.
- De opkomst van extreemrechts is nauwelijks rechtstreeks besproken als politieke dreiging.
- Ook geen strategie om polarisatie en radicalisering in Nederland en Europa tegen te gaan.

Opmerkingen

- Ondanks de sterke commitment aan de democratische en rechtsstatelijke beginselen, is D66 op het punt van migratie en asiel opgeschoven.

Volt

Sterke punten:

- Duidelijke vergezichten en visie, ook wat betreft bescherming van de rechtsstaat: **onafhankelijke rechtspraak met constitutionele toetsing en toegang tot het recht voor iedereen**. Gedetailleerde asielparagraaf met de nadruk op humaniteit, solidariteit en gelijkheid.
- Versterking democratie in de gemeente, de regio en op nationaal niveau. Versterkingen van democratie en op Europees niveau door **afschaffen vetorecht en bestendigen rechten van alle Europeanen**.
- Uitgebreid **aandacht voor persvrijheid en versterken demonstratierecht**. Verbod op massale surveillance moet uitgewerkt.
- **Mediawet** aanscherpen om **politieke beïnvloeding tegen te gaan**.
- Uitgesproken standpunt **tegen strafbaarstelling mensen zonder verblijfsvergunning**: geen mens is illegaal.
- **Versterking positie rechters**: benoeming van rechters onafhankelijk van minister en financiering rechtbanken vast en structureel. Investeren in sociale rechtshulp en invoering constitutionele toetsing.

Bedreigingen voor de democratie:

- **Implementatie van EU Migratiepact** geeft grote risico's op schending mensenrechten, ontmenselijking en ongelijke behandeling. Volt lijkt in Nederland bij de implementatie van het Migratiepact tegengas te willen geven.
- Opmerkelijk is het voorstel tot **aanpassing van art 23 Grondwet**. Afschaffing van privéscholen zal door sommigen als bedreiging van godsdienstvrijheid overkomen.

Stiltes:

- Geen bespreking van de rol van NGO's binnen de democratie. Verder alle rechtsstatelijke aandachtspunten benoemd. hokjes aangevinkt. Voorbeeld: een pleidooi voor een sterke onafhankelijke NPO en aandacht voor lokale media.

Opmerkingen:

- Alle thema's in het programma lijken door leden te zijn ingevuld met veel inspraakmogelijkheden.
- Er is een visie op transparant en veilig gebruik van sociale media rondom. Digitaal Nederland moet veilig en weerbaar worden met onder meer gebruikmaking van de richtlijnen van de European Union Agency for Cybersecurity

ChristenUnie

Sterke punten:

- CU wil de rechtsstaat bevorderen o.a. door alle **advocaten te laten meewerken aan toegankelijke rechtsbijstand**, door deels rechtsbijstandzaken te doen, of bij te dragen aan een fonds voor sociale rechtsbijstand.
- CU vindt dat goede **lokale en regionale journalistiek noodzakelijk** is en dat conglomeratvorming in het media-landschap onwenselijk is. De overheid zou de persvrijheid moeten waarborgen en opkomen voor de veiligheid van Nederlandse journalisten wereldwijd. Daarnaast is de **publieke omroep waardevol als een plek van onafhankelijk en pluriform media-aanbod**. Om de publieke opdracht die de NPO heeft waar te kunnen maken is een stabiele financiering nodig, die onafhankelijk is van reclame-inkomsten.
- **Constitutionele toetsing** door rechters wordt/blijft mogelijk.
- Er is aandacht voor de **rechten van minderheden** "Wij geloven dat je de kracht van een samenleving kunt afmeten aan de ruimte die meerderheden geven aan minderheden."

Bedreigingen van Grondrechten:

- De zwangerschapsafbreking wordt niet uit het Wetboek van Strafrecht gehaald.
Abortus is geen mensenrecht.

- CU wil zich inzetten tegen racisme en discriminatie, maar **belicht alleen antisemitisme** als probleem.
- De CU vindt dat de voorwaarden om te kunnen **demonstreren waar nodig moeten worden aangescherpt** (verbod op gezichtsbedekkende kleding en het verhalen van schade op de organisatoren).

Stiltes:

- NGO's en het maatschappelijk middenveld blijft onbelicht.
- Er wordt niets gezegd over het aanleggen van een lobbyregister of het vergroten van de ruimte voor tegenspraak.

Opmerkingen:

- CU wil geldstromen uit bepaalde islamitische landen aan banden leggen i.v.m. invloed op moskeeën en islamonderwijs, maar kijkt niet naar andere geldstromen. Er is geen aandacht voor islamofobie.

DENK

Sterke punten:

- **DENK wil de democratie en rechtsstaat versterken** door bijvoorbeeld een lobbyregister invoeren, de instituten die toezicht houden versterken, actieve bestrijding van discriminatie en extreemrechts. DENK wil een constitutioneel hof.
- Wil extra investeringen in **kwaliteit van onderwijs**, maar zegt niets over academische vrijheid.
- DENK wil de rechtsstaat verstevigen door te **investeren in sociale advocatuur**.
- Veel voorstellen gericht op **een samenleving met meer gelijkheid**.

Bedreigingen voor de democratie:

- Aan kinderen mag geen seksualiteitsonderwijs opgedrongen worden als ouders dat niet willen.
- **Transrechten worden ingeperkt**, onder de 18 geen transitie meer mogelijk.
- Voorwaarden om abortus te krijgen worden strenger
- DENK wilt **de Eerste Kamer afschaffen** omdat deze teveel politieke macht zou hebben.

Stiltes:

- De meeste **aandachtspunten en aanbevelingen komen niet aan bod**. Er wordt bijvoorbeeld niets gezegd over het demonstratierecht, persvrijheid en journalistiek of het maatschappelijke middenveld en de verzwakking van de positie van NGO's.

Opmerkingen:

- Het programma lijkt religie meer ruimte te willen geven in de samenleving, en dan vooral de islam.

Forum voor Democratie

Sterke punten:

- FvD is voor **decentralisatie** en een meer menselijke maat. FvD wil gekozen burgemeesters en meer referenda.
- FvD wil meer **bescherming van burgers online** door bijvoorbeeld de sleepwet in te trekken.

Bedreigingen voor de democratie:

- De FvD wil **uit de EU stappen** en internationale verdragen opzeggen, **artikel 93 en 94 wordt uit de grondwet geschrapt, de Raad van State wordt afgeschaft**, de mogelijkheid tot het procederen tegen de staat namens het algemeen belang wordt afgeschaft, de Algemene Bestuursdienst, het CPB, SCP, SER en het PBL wordt afgeschaft, de AVG wet wordt afgeschaft; **parlementaire ondervraging van rechters moet mogelijk worden**. Subsidies voor NGO's worden ook afgeschaft.
- FvD wilt **topambtenaren opnieuw laten solliciteren** wat politisering van het ambtelijk apparaat in de hand kan werken.
- **Transrechten en LHBTQ+ rechten worden sterk ingeperkt, verbod regenboogvlaggen of andere symbolen**.
- Het **demonstratierecht wordt sterk ingeperkt**: mensen die actief zijn in demonstraties kunnen hun uitkering verliezen.

- Universiteiten moeten 'neutraal' zijn, geen woke-plekken
- Er moet 'meer diversiteit bij de NPO' en 'ruimte voor nieuwe (online) media'.
- **Migranten krijgen pas na 10 jaar werken recht op sociale voorzieningen**. FvD wil bio-medische gegevens vastleggen van remigranten zodat ze nooit meer kunnen terugkeren.
- **Inperken bescherming burgers voor uitbuiting van bedrijven**. Meer vrijheid voor bedrijven om winst te maken.
- **Asiel- en naturalisatiestop** van 10 jaar

Stiltes:

- Bijna geen van de aandachtspunten uit de rapporten wordt opgevolgd. In veel gevallen doet de FvD precies het tegenovergestelde van wat de rapporten aanbevelen.

Opmerkingen:

- FvD wil zich niet richten op 'pechvogels' maar op de meerderheid van de mensen. Dit gaat in tegen het fundament van de liberale democratie.
- FvD wil het programma niet laten doorrekenen bij het CBP, het valt volgens hen niet binnen huidige beleidskaders.

Nieuw Sociaal Contract

Sterke punten:

- Er is veel aandacht voor **de kwaliteit van democratie en rechtsstaat**. Veel van de aandachtspunten uit de rapporten komen aan bod. Bijvoorbeeld het aanleggen van een lobbyregister, het bevorderen van tegenspraak, het promoten van burgerschapsles in het onderwijs, academische vrijheid, bescherming van privacy van burgers en het bevorderen van burgerparticipatie. NSC gaat daarnaast in tegen arbeidsuitbuiting.
- NSC trekt een duidelijke **grens bij “fundamentalistische stromingen** die de vrijheden en mensenrechten aantasten”.
- De **ambtseede van ambtenaren aan de grondwet moet bindend zijn**, wanneer een ambtenaar deze eed schendt moeten daar consequenties op volgen.
- **NSC hecht aan pluriforme media** en wil daarom een breed omroepbestel met ten minste vijf publieke omroepverenigingen. NOS en NTR fuseren we tot één taakomroep.
- **Er is aandacht voor het versterken van de rechtsstaat:** in de Grondwet wordt een extra veiligheidsslot opgenomen, belangrijke wetten over de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht kunnen alleen wijzigen met een 2/3de meerderheid van het parlement.

Bedreigingen voor de democratie:

- **Het demonstratierecht wordt lichtelijk beperkt**, gezichtsbedekkende kleding wordt beperkt en er komt een strenger optreden van de politie.
- NSC is voor **strengere grenscontroles**, geen voorrang voor statushouders en strenger beleid omtrent uitkeringen voor statushouders. Het NSC gaat mee met het strenge beleid rondom vluchtelingen en het narratief van de asielcrisis. NSC is voor volledige toegang tot rechtshulp, behalve voor vluchtelingen.

Stiltes:

- Enkele punten uit de rapporten worden niet genoemd, zoals aanpak van extreemrechts geweld en journalistieke vrijheid.

Opmerkingen:

- Over het algemeen lijkt de NSC de adviezen uit de rapporten te hebben verwerkt in hun programma.
- Het programma heeft een licht nationalistische, conservatieve en religieuze ondertoon.
- De focus op goed bestuur en rechtsstatelijkheid van het NSC verhoudt zich lastig tot de steun aan het drastisch verminderen van de rechten van vluchtelingen

Conclusies

De verkiezingsprogramma's 2025 analyserend, valt ons als BurgerObservatorium het volgende op:

- **Een aantal partijen besteedt expliciet veel aandacht aan de bescherming en versterking van de rechtsstaat en democratie:** o.a. door de bescherming van de persvrijheid, de onafhankelijkheid van rechters/rechtbanken, de bescherming van het demonstratierecht, en door het tegengaan van discriminatie, antisemitisme en moslimhaat. En tevens door de bescherming van de internationale rechtsorde.
- **Het merendeel van de partijen gaat echter niet expliciet in op de aanbevelingen uit de (in de inleiding genoemde) rapporten.** Dat roept de vraag op of partijen deze aanbevelingen wel kennen. Dit is opmerkelijk, omdat het hier om aanbevelingen gaat die het hart van onze democratische rechtsstaat raken.
- **Voorstellen die de rechtsstaat en democratie ondermijnen treffen we helaas vaak aan.** Dat geldt het meest voor de programma's van de PVV en het FvD. Maar **rechtsstaat-verzwakkende voorstellen komen ook van andere partijen:** zoals de **VVD, CDA, CU, BBB, Ja'21 en SGP**. Hun pijlen richten zich vooral op het demonstratierecht, de ruimte voor maatschappelijke organisaties en activisten, de ruimte voor tegenspraak, de academische- en onderwijsvrijheid, het tegengaan van constitutionele toetsing, het terugdringen van het overheidsapparaat, de positie van de NPO, het willen herzien van het EVRM, het Vluchtelingenverdrag en

Art.90 van de Grondwet (bescherming van de Internationale rechtsorde), het terugdringen van de rechten van vluchtelingen, het vergroten van de ruimte van veiligheidsdiensten, en het wijzigen van benoemingsprocedures voor het hoogste orgaan in de rechtsstaat (de Raad van State).

- We troffen niet alleen dergelijke voorstellen aan, maar ook **taal die niet past bij een democratische rechtsstaat**. Zo spreekt de VVD over ‘ongekozen rechters’ en wil de BBB de ‘politieke kleuring van de Raad van State verminderen’ en spreekt de SGP over ‘bevooroordeelde VN-rapporteurs’.

Verder viel op:

- Voorstellen tot **terugdringen van de fundamentele rechten van vluchtelingen** zijn wijdverbreid. De normalisering hiervan - alsof het om neutrale voorstellen gaat die weinig met rechtsstatelijkheid, de internationale rechtsorde en gelijke behandeling te maken hebben - is verontrustend. Zo stellen meerdere partijen voor om asielaanvragen alleen buiten Europa in behandeling te nemen. Dat betekent echter dat tot nu toe geldend internationale recht voor individuen om in een Europees land asiel aan te vragen vervalt. Dit is een flinke aantasting van het staande recht op asiel.
- We troffen bij partijen ook heel weinig expliciete aandacht voor zaken waar deskundigen in toenemende mate op wijzen en waarover zij zich zorgen maken, zoals: de stapsgewijze **inperking van de ruimte voor maatschappelijke organisaties** en **maatschappelijke tegenspraak**.
- De **democratische rechtsstaat moet niet alleen beschermd, het systeem ervan moet ook vernieuwd worden** (bijvoorbeeld via permanente burgerberaden, een Derde Kamer, een grotere Kamer, constitutionele toetsing, doorbeken macht van grote techbedrijven e.a.). Niet alle partijen zien de noodzaak daarvan.
- Positieve systeemverandering is bovendien nodig rond de **diepere oorzaken van de aantasting van de democratische rechtsstaatscultuur**, zoals ongelijkheid, de individualisering, ongebreidelde macht van grote bedrijven, de verstrengeling van hun macht met de politiek, het verwaarlozen van het publieke belang en publieke voorzieningen, het gebrek aan erkenning en invloed en de vervreemding die veel burgers ervaren. Deze zaken zijn voor de lange termijn-bescherming van de democratie van eminent belang.

De kleine stappen

Deskundigen wijzen er al geruime tijd op dat het verzwakken van een democratische rechtsstaat meestal via ‘kleine stappen’ plaatsvindt. Ervaring in andere landen leert dat een rechtsstaat via zulke stappen uiteindelijk volledig ondermijnd kan worden. Helaas troffen we - naast de inzet voor de bescherming van de rechtsstaat - ook veel van die zogenaamd ‘kleine stappen’ aan in de programma’s. Kleine stappen met grote gevolgen.

Ontwikkelingen die om grote alertheid vragen van ieder die de rechtsstaat, de mensenrechten en de democratie lief heeft. Weet dus goed waarop je stemt!

Bijlage 1: Aandachtspunten BurgerObservatorium

1	Rechtspraak: politieke invloed op onafhankelijke juridische procedures en instituten en benoeming rechters. Scheiding van de machten.
2	Pers en (sociaal) media: ruimte voor vrije en onafhankelijke nieuwsgaring en onafhankelijke publieke omroep. Terugdringen van desinformatie en gericht intimideren van personen op social media
3	Demonstratierecht: vrijheid tot samenkomst en protest
4	Godsdienst: bescherming vrijheid van godsdienst
5	Onderwijs en Cultuursector: vrijheid van onderwijs en bescherming tegen politieke invloed op curricula en via subsidies
6	Wetenschap: academische vrijheden en invloed op benoemingen
7	Internationale rechtshandhaving: handhaven internationale verdragen en recht, bijdragen aan internationale organisaties
8	Asiel en migratie: beschermen rechten van vluchtelingen en migranten en tegengaan dehumanisering
9	Gender: bescherming gelijkheid genders, bescherming LHBTQI+
10	Zorg en welzijn/hulpverlening: beschermen toegang tot zorg voor iedereen
11	Parlement: bewaking taal, normalisering van extreem rechts, anti-democratische praktijken en desinformatie in het parlement
12	Defensie en politie: inzet van leger en politie en de potentiële inzet van militante elementen daarbinnen; tegengaan disproportioneel geweld van de politie
13	Gemeenten: bescherming gemeenten tegen politieke sturing via o.a. het gemeentefonds
14	Ministeries/ambtenaren: ruimte voor onafhankelijke professionele advisering door ambtenaren.
15	Veiligheidsdiensten: bewaken inzet van veiligheidsdiensten en hun instrumentarium
16	Maatschappelijke organisaties en NGO's: ruimte voor maatschappelijke tegenspraak en beschermen financiering van NGO's
17	Bedrijfsleven: bescherming rechten van alle werknemers; invloed lobby op politieke besluitvorming

Bijlage 2: Aandachtspunten en aanbevelingen uit rapporten

1.	Voortzetten van inspanningen om de moeilijke arbeidsomstandigheden binnen het rechtssysteem te verbeteren en het tekort aan personeel aan te pakken.	EU Rule of Law Rapport (p.2)
2.	Strengere transparantieregels invoeren voor lobbyactiviteiten van leden van de regering en het parlement.	EU Rule of Law Rapport (p.2)
3.	De geplande hervorming van de publieke omroep voortzetten om de governance te verbeteren en het vermogen om journalistieke normen te handhaven te versterken, met inachtneming van Europese standaarden voor publieke media.	EU Rule of Law Rapport (p.2)
4.	Werk het voorstel van de Staatscommissie voor de Rechtsstaat verder uit om een rechtsstaatcultuur te versterken, onder meer door het opzetten van een gestructureerde dialoog tussen de staatsmachten op basis van een 'rechtsstaatagenda'.	EU Rule of Law Rapport (p.2)
5.	Het recht om te protesteren wordt ernstig bedreigd door surveillance, massa-arrestaties en negatieve politieke retoriek.	Civic Space Report
6.	Grote bezuinigingen op de financiering van maatschappelijke organisaties; e financiering van kritische NGO's wordt bedreigd.	Civic Space Report
7.	Wetsvoorstellen vergroten de politieke controle over en administratieve lasten voor maatschappelijke organisaties en vormen een risico voor de ruimte voor maatschappelijke tegenspraak	Civic Space Report
8.	Politieke desinformatie en verraderlijke framing m.b.t. mensenrechten vormen een risico.	Civic Space Report
9.	Bescherming is nodig van ruimte voor tegenspraak van maatschappelijke organisaties, de legitimiteit ervan en participatie van deze organisaties bij ontwikkeling wetgeving en beleid	Tegenspraak onder druk
10.	Belangrijk om vreedzame betogingen zonder onderscheid te blijven faciliteren	Tegenspraak onder druk
11.	Waarborg de toegang tot de rechter voor maatschappelijke organisaties	Tegenspraak onder druk
12.	Wees consequent in uitvoering van beleid op gebied van mensenrechten, democratie en internationale rechtsorde. Nederlands handelen internationaal mag	Krimpemde maatschappelijke ruimte

	geen schade aanrichten aan maatschappelijke ruimte en mensenrechten. Bescherm persvrijheid, politieke en	
13.	burgerlijke rechten en jaag deze internationaal actief aan	Krimpene maatschappelijke ruimte
14	Zorg dat het behoud maatschappelijke ruimte inzet wordt van de geo-politieke agenda van de EU. Versterk de uitvoering van de zorgplichtrichtlijn voor het bedrijfsleven.	Krimpene maatschappelijke ruimte
15	Verbeter de participatiemogelijkheden van burgers en ondersteuning van burgerinitiatieven	Naar een sterkere democratie
16	Zorg dat mensen met verschillende achtergronden, leeftijden en opvattingen een stem krijgen in het bestuur.	Naar een sterkere democratie
17	Zorg dat vanaf jonge leeftijd kinderen burgerschapsvaardigheden ontwikkelen.	Naar een sterkere democratie